

BŐVÜLŐ FELSŐOKTATÁS: KI JUT BE?

AKILENCVENES ÉVEKBEN A FELSŐOKTATÁSBAN újra bővülés volt tapasztalható. Ha nemzetközi statisztikák alapján azt vizsgáljuk, hogy a potenciálisan érintett korosztály (18–25 évesek) mekkora hányada található Magyarországon illetve más OECD országokban a felsőoktatásban, az elmaradás még mindig jelentős, de a globális mutatószámok alapján kirajzolódik egy kedvező tendencia. Az elmúlt évtizedekben már volt nálunk egy időszak, a háború után, amikor a képzés expanziója felerősödött. A középfokú oktatás terén ekkor léptek a technikumok helyébe a szakközépiskolák, s a gimnáziumokkal együtt megkettőzték az érettségit adó intézmények rendszerét, létrehozva két olyan képzési csatornát, amelyek formálisan egyaránt feljogosítanak felsőfokú tanulmányok végzésére, de a felsőoktatásba való bejutás szempontjából jelentősen eltérő esélyeket kínálnak. Az iskolai esélyegyenlőtlenségekre vonatkozó első kutatások (pl. *Gazsó 1971, Ferge 1980*) már a hetvenes években kimutatták, hogy a szakközépiskolák merítési bázisában magasabb a fizikai munkás családokból jövő tanulók aránya, miközben az értelmiségi szülők gyerekei nagyobb valószínűséggel mennek gimnáziumba. Ugyanakkor a felsőoktatás terén olyan kettős struktúra alakult ki, amelyben a diplomások növekvő hányada került ki a főiskolákról, miközben az egyetemeken nem volt érdemi bővülés. Az esélyegyenlőtlenségek szempontjából viszont jól kimutatható volt, hogy a főiskolákon több az elsőgenerációs hallgató, mint az egyetemeken (pl. *Ladányi 1994*). A szocialista tervgazdaság képzési igényeit követve az általános képzés bővülése elmaradt a szakképzés expanziója mögött, s ez a Magyarországon amúgy is hagyományosnak mondható porosz iskolarendszer elemeivel párosulva tipikus kvalifikációs mobilitási teret hozott létre (vö. *König & Müller 1986*), ahol az iskolarendszer jelentősen meghatározta a munkaerőpiacra való belépés esélyeit (ld. *Müller & Karle 1993*).

A kilencvenes években a felsőoktatás bővülése feltehetően más jellegzetességeket hoz magával. Egyrészt a bővülés nem korlátozódik a főiskolai szintű felsőfokú szakképzésre, hiszen az egyetemi felvételi keretszámok is bővültek. Másrészt a felsőoktatásban olyan új struktúra van kialakulóban, amelyben már nem az egyetem – főiskola különbség mentén ragadhatók meg a későbbi munkaerőpiaci esélyegyenlőtlenségek gyökerei. Az új törésvonalakat tükröző struktúra azon alapul, hogy a piaccgazdaság körülményei között a különböző felsőoktatási intézmények végzősei a korábbiaknál sokkal differenciáltabb munkaerőpiaci és kereseti esélyekkel lépnek át az okta-

tásból a munkába. Bizonyos képzési ágazatok (mint pl. az elektronika, számítástechnika; egyes közgazdaságtani területek, az üzlettel, kereskedelemmel, illetve főleg a pénzügyvel összefüggésben; bizonyos jogi és államigazgatási területek) más képzési ágazatokhoz (mint pl. a hagyományos ipari-műszaki területek, a bölcsész képzés klasszikus területei) képest sokkal „piacképesebb” diplomákat kínálnak. Ez a folyamat valószínűleg már a nyolcvanas években megkezdődött, de a kilencvenes évek gazdaságszerkezeti átalakulása a folyamatot felerősítette.

Ez az írás ugyan nem foglalkozik a felsőoktatásból a munkába való átmenet kérdéseivel, de talán joggal feltételezhető, hogy a fiataloknak a felsőfokú diploma megszerzésére, e diploma jellegére, irányára vonatkozó aspiráció és ambíciói nem hagyják figyelmen kívül a diploma majdani piacképességét. A felsőfokú továbbtanulás területén az esélyegyenlőségek vizsgálatának figyelembe kell venni a fentebb jelzett folyamatokat. Nem beszélhetünk csupán a felsőfokú végzettség megszerzésének esélyéről, hanem a „piacképes diploma” megszerzésének esélyét kell vizsgálnunk, ahogy ezt *Gazsó (1997)* is hangsúlyozza. A tanulmányban a továbbiakban röviden vázolunk néhány elméleti kérdést, s felidézünk a korábbi kutatási eredményeket. Ezután ismergetjük az elemzéshez felhasznált empirikus adatokat, majd bemutatjuk az elemzés eredményét. Végül összefoglaljuk az eredményeket, illetve utalunk az itt válasz nélkül hagyott kérdésekre.

Elméleti kérdések és az eddigi kutatások

Mindenek előtt világosan kell látnunk, hogy az oktatás bővülése és az esélyegyenlőtlenségek csökkenése között nincs olyan közvetlen kapcsolat, mint amelyet a frissebb hazai irodalom egy része (pl. *Székegyi et al. 1998*) feltételez. Az oktatás expanziója nem más, mint – *Lipset és Zetterberg (1970)* terminológiájával élve – az „üres státusok elérhetőségének” növekedése. Ez történik, ha egy társadalomban nő az oktatási intézmények száma, vagy ha nő az egy adott intézménybe felvehető hallgatók száma. A felsőoktatás korábbi bővülése alkalmával pl. több elérhető üres státus keletkezett a mérnökök és a pedagógusok, kevesebb az orvosok és a jogászok számára. Az előbbieket között így több, az utóbbiak között viszont kevesebb volt az elsőgenerációs értelmiségi.

Az iskolai mobilitásra vonatkozó irodalom egyik markáns hipotézisét *Boudon (1974)* fogalmazta meg. Eszerint a származás hatása mintegy „felfelé kúszik” az iskolai rendszer hierarchiáján: ha az oktatás bővülése folytán az esélyek kiegyenlítődnek egy alsóbb szinten, akkor megnőnek egy azt követő felsőbb szinten. Egy alternatív hipotézis szerint viszont a képzési rendszer hierarchiáján felfelé haladva csökken a származás hatása. Ennek egyik oda, hogy az életciklus hipotézis szerint minél idősebb egy gyerek, annál kevésbé számít a családi háttér (*Alwin & Thornton 1984*). Másik oka pedig a szelekciós folyamat hipotézis, miszerint minél magasabb szinten vizsgáljuk az oktatási rendszert, ott a tanulók egy annál erősebben szelektált csoportját találjuk, akiknek az esetében a származás hatása egyre kisebb (*Mare 1981*). Ha azonban az oktatás bővülése miatt egyre többen jutnak el az iskolai hierarchia magasabb szintjeire, akkor a szelektivitási hatás csökken, s a származás hatása növekszik az oktatási rendszer magasabb szintjein is.

A korábbi empirikus elemzések közül *Andorka és Simkus (1983)* azt találta, hogy az esélyegyenlőtlenségek csökkentek az általános iskola szintjén, s a származás hatása nem kúszik felfelé az iskolai hierarchia mentén. *Szelényi és Aschaffenburg (1993)* viszont azt mutatta ki, hogy a származás hatása mind az általános iskolai végzettség szintjén, mind a középiskolai és a felsőszintű továbbtanulás szintjén jelentős. *Bukodi (1995)* szerint a származás hatása ismét növekedett az általános iskola elvégzésének szintjén, s kimutatható volt bizonyos növekedés magasabb végzettségi szinteken is. *Róbert (1991)* és *Bukodi (1998, 1999)* elemzései azt jelezték, hogy az iskolai hierarchiában az általános iskolából a középiskolába való átmenet esetében, a középiskola megválasztásánál tapasztalható a származás legerősebb hatása. Eszerint azok a kutatók, amelyek a középiskolából a felsőoktatásba való átmenettel foglalkoznak, már egy erősen szelektált népességet vizsgálnak. Lényegében erre a megállapításra jutott az a kutatócsoport is, amelyik ezt a kérdést 1998-as adatokon tanulmányozta (*Csákbó et al. 1998*). Mindez más megvilágításba helyezi azokat a kutatási eredményeket is, amelyek a munkásszármazású felvételizők preferálását mutatják ki az államszocializmus évtizedeiben (*Fényes & Vedres 1999*).

Származás szerinti preferálásról a kilencvenes években már nyilvánvalóan nem beszélhetünk, napjainkban elvben az érettségizők teljesítménye (tanulmányi előmenetel) illetve törekvései és szándékai befolyásolják a felsőfokon való továbbtanulásra vonatkozó döntéseiket, illetve terveik sikeres megvalósítását. Az iskolai siker, a jó érdemjegyek összefüggése a társadalmi származással természetesen jól ismert jelenség (pl. *Bourdieu & Passeron 1969, 1971; DiMaggio 1982*), amit a hazai kutatások is igazoltak (*Gazsó 1971; Ferge 1980*). Ebben az írásban ezt a kapcsolatot adottságként tételezzük, s külön nem vizsgáljuk majd. Annál érdekesebb azonban az a másik kapcsolat, ami a továbbtanulási szándékok származás szerinti meghatározottságára vonatkozik. Az iskolai esélyegyenlőtlenségekre vonatkozó újabb irodalom egyik irányzata a kérdést a racionális döntés elmélete körébe vonja (*Goldthorpe 1996; Breen & Goldthorpe 1997*). Eszerint a családokban, amikor a fiatalok a továbbtanulásáról döntenek, bizonyos kalkulációt végeznek, aminek során figyelembe veszik a képzés költségeit (pl. tandíj, a képzés ideje alatt elmaradt kereset stb.) és a befektetések megtérülését (pl. a magasabb képzettségből adódó nagyobb társadalmi megbecsülés, magasabb kereset, magasabb „érték” a házassági piacon stb.). A családi háttérnek nagy szerepe van ebben a kalkulációban, feltételezésünk szerint Magyarországon is. A középiskolából a felsőoktatásba való átmenet két lépcsőt tartalmaz: az érettségizők vagy jelentkeznek továbbtanulásra vagy sem; azok, akik jelentkeztek vagy bejutnak a választott felsőfokú iskolába vagy sem. A hátrányos helyzetből indulók igen gyakran saját magukat zárják ki a felfelé mobilitás lehetőségéből, amikor nem jelentkeznek továbbtanulásra. Feltételezésünk szerint ez az a pont, ahol a származás szerinti esélyegyenlőtlenségek tetten érhetők. Azok esetében, akik valamely felsőoktatási intézménybe jelentkeztek, egy szelekciós hatással állunk szemben, a bejutás sikeressége már kevésbé függ a társadalmi származástól.

Adatok és mérések

A tanulmányban felhasznált adatok abból a korábban már említett vizsgálatból származnak, amelyet a Magyar Soros Alapítvány Felsőoktatási Szakkuratóriumának megbízásából az ELTE Szociológiai és Szociálpolitikai Intézetében végeztek 1998-ban.¹ A kutatás több mint 60 ezer érettségi előtt álló tanuló adatait tartalmazza családi hátterükre, iskolai eredményeikre, s továbbtanulási szándékaikra vonatkozóan. Ez az elemszám lehetővé teszi, hogy a felsőoktatásba való átmenet vizsgálatát differenciáltan, a diplomák feltételezett piacképességét is figyelembe véve végezzük el. Az eredeti kérdőív alapján rendelkezésre álló információk közül a következőket használtuk:

- *intézmény*: a középiskola neve, telephelye, amiből itt csak azt vesszük majd figyelembe, hogy gimnáziumról vagy szakközépiskoláról van szó;
- *demográfia*: a tanuló neme és lakóhelyének településtípusa;
- *származás*: az apa és az anya foglalkozása és iskolai végzettsége;
- *anyagi háttér*: az 1 főre jutó családi jövedelem ötfokú skálán mérve, kiegészítve egy anyagi helyzet skálával, ami három tartós fogyasztási eszközön alapul;²
- *kulturális háttér*: négy kérdés, – a szülők könyveinek száma, a tanuló könyveinek száma, hány éven keresztül tanult iskolán kívül idegen nyelvet, hány éven keresztül tanult iskolán kívül bármi mást –, alapján végzett főkomponens elemzés két faktort eredményezett. Közülük az első a könyvek magas számát és a több éven keresztül vállalt különórák együtt járását tartalmazza, a második pedig a könyvek alacsony számát, de ennek ellenére különórákon való részvételt jelez.³
- *tanulmányi eredmény*: az iskolai osztályzat III. osztály végén matematikából, irodalomból, történelemből és egy idegen nyelvből.

Az elemzés során a fenti változók szerepét vizsgáljuk egyfelől a felsőfokon való továbbtanulásra való jelentkezés, másfelől a jelentkezettek esetében a felvételi sikeresége szempontjából. Az 1. ábra mutatja ezt a döntési folyamatot.

A tanuló igazi döntése természetesen az, amikor jelentkezik valamely felsőoktatási intézmény(ek)be. Az erre vonatkozó információt a kérdőíves adatfelvétel tartalmazta. A kutatás nem követte azokat, akik – legalábbis 1998-ban – nem próbálkoztak meg felsőfokon továbbtanulni. Ebben az elemzésben a döntési fa alsó ágával ezért nem foglalkozunk. A továbbtanulni szándékozókat a kutatás virtuálisan követte, amennyiben a Művelődési és Közoktatási Minisztérium teljes körű adatbázisát fel-

¹ Köszönettel tartozom a kutatás vezetőjének, Csáki Mihálynak, aki a zárótanulmány elkészítéséhez meghívott a kutatócsoportba, s az adatokhoz is hozzájuthattam. Az adatfelvétel teljes körű volt az 1998-ban érettségi előtt álló középiskolás tanulók körében, akik maguk töltötték ki egy kérdőívet a IV. osztályok osztályfőnöki óráin 1998. május 4 és 10 között. Jóllehet nem minden középiskola engedélyezte a kutatást, a kérdőíveket 812 iskola 2660 osztályában 61 190 tanuló töltötte ki. Ez jelentős nagyságú adatállomány, még akkor is, ha az önkirtöltéses kérdőívekben sok volt a válaszhiany, s a ténylegesen elemezhető elemszámok ennél kisebbek.

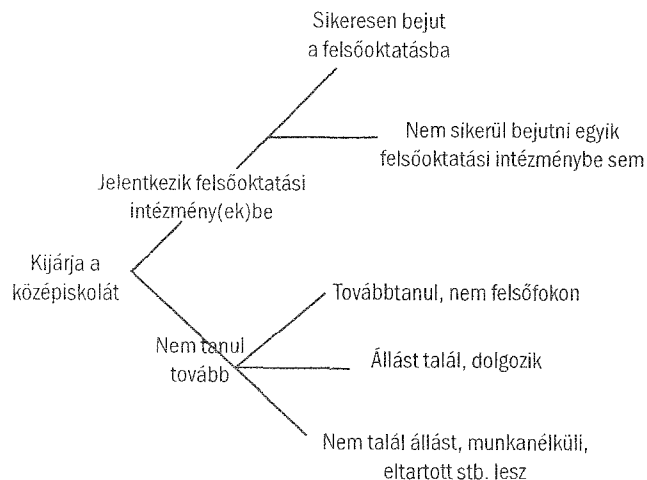
² A kérdőívben szereplő eredeti kategóriák a következők voltak: 8000 Ft alatt; 8–15 ezer Ft; 16–25 ezer Ft; 25–40 ezer Ft; 40 ezer Ft felett. Ez a mérés természetesen durva, de nem várható el, hogy 18 éves tanulók ennél pontosabban nyilatkozzanak családjuk jövedelmi helyzetéről. A három tartós fogyasztási eszköz: színes televízió (97%-nál van), videomagnó (78%-nál van), személyi számítógép (48%-nál van).

³ A főkomponens-elemzés alapján nyert két faktor a négy változó szórásának 70%-át magyarázta. A változók kommunalitása: szülők könyveinek száma: 0,75; a tanuló könyveinek száma: 0,77; idegen nyelv tanulás: 0,63; más tanulás: 0,65.

használva derült ki a jelentkezőkről, hogy bejutottak-e a felsőoktatásba, megkezdték-e valahol felsőfokú tanulmányaikat 1998 szeptemberében.

1. ÁBRA

Döntési fa a középfokú oktatásból a felsőoktatásba való átmenetre

Breen és Goldthorpe (1997: 280. old) ábrája alapján.

Az elemzés tehát két függő változót tartalmaz, a jelentkezés és a sikeres felvételi tényét. Mindkét függő változót tovább árnyaltuk azonban aszerint, hogy a tanuló milyen felsőoktatási intézménybe jelentkezett, illetve nyert felvételt. Egyrészt, a korábbi kutatásokhoz hasonlóan megkülönböztettük az egyetemeket és a főiskolákat. Másrészt létrehoztunk egy változót, amely a felsőoktatási intézmények közül megjelöli a „piacképes” diplomát nyújtó intézményeket.⁴ Végül vizsgáltuk azt is, hogy ezen a szűkítésen belül, egyetemről vagy főiskoláról van szó. A döntési fa tehát tovább ágazott, mind a jelentkezések, mind a felvételek szintjén.

Eredmények

A számszerűsített eredményeket két táblázatban foglaltuk össze. Az *1. táblázat* a jelentkezők egyre szűkülő körére vonatkozik, külön vizsgálva az egyetemre, főiskolára, piacképes intézményekbe, szakokra jelentkezőket. A *2. táblázat* a felsőoktatásba sikerrel bejutókat tartalmazza, szintén ugyanazon szűkülő körök szerint. Mindkét táblázat oldalbontásában ott szerepelnek a „magyarázó változók”, amelyek megoszlásaikban illetve átlagaikban eltérnek aszerint, hogy milyen szintre jelentkező vagy sikeres felvételt tevő tanulóról van szó.

⁴ Az adatbázis tartalmazza a jelentkezések és felvételek esetében előfordult intézmények nevét, valamint a szakokat is. „Piacképesnek” minősültek ezek közül az orvosképzés, a gazdasági, kereskedelmi, pénzügyi képzés, a jogi és államigazgatási képzés, a vállalkozói, üzleti képzés intézményei, illetve intézménytől függetlenül az ilyen természetű szakok. A jelentkezések esetében 3 jelentkezést vettünk figyelembe, s „piacképes” jelentkezők voltak mindazok, akik egyszer is „piacképes” helyre adták be jelentkezési lapjukat. Helyhiány miatt a teljes eljárást itt nem tudjuk dokumentálni, de az információk a szerzőtől külön kérésre megkaphatók.

1. TÁBLA

A tanulók jellemzői, 1998. Jelentkezés a felsőoktatásba (megoszlások ill. átlagok)

A tanuló jellemzői	Összes tanuló	Jelentkezők	Nem Jelentkezők	Jelentkezők			„Piacképes” jelentkezők	
				Egyetemre	Főiskolára	„Piacképes” intézménybe	Egyetemre	Főiskolára
Az apa foglalkozása								
- vezető	6,9	4,1	9,2	10,9	8,3	11,6	13,2	8,9
- értelmiségi	19,5	11,7	25,9	31,2	23,1	30,3	32,9	25,8
- irodai dolgozó	2,2	2,0	2,3	2,3	2,4	2,2	2,2	2,2
- önálló: alkalmazottal	4,9	4,0	5,6	5,9	5,4	6,8	6,8	7,0
- önálló: egyedül	16,5	15,3	17,4	17,6	17,3	19,0	17,6	21,5
- szakképzett m.	44,0	54,7	35,6	28,9	39,0	27,3	24,8	31,6
- szakképzetlen m.	6,0	8,3	4,1	3,3	4,5	2,6	2,5	2,9
Az anya foglalkozása								
- vezető	6,0	3,8	7,8	8,7	7,3	9,5	10,1	8,4
- értelmiségi	40,0	30,8	47,5	51,0	45,6	51,8	54,4	47,2
- irodai dolgozó	8,1	8,0	8,2	7,6	8,5	7,5	6,6	9,0
- önálló: alkalmazottal	2,9	2,3	3,2	3,4	3,2	4,4	4,3	4,5
- önálló: egyedül	8,3	7,8	8,7	9,7	8,2	9,6	9,2	10,4
- szakképzett m.	24,0	31,6	18,0	14,5	19,8	13,0	11,9	14,9
- szakképzetlen m.	10,7	15,8	6,6	5,0	7,4	4,3	3,6	5,5
Az apa iskolája								
- egyetem	12,4	4,4	19,0	27,4	14,7	25,9	30,5	18,0
- főiskola	13,5	8,3	17,8	19,1	17,1	20,0	20,6	19,1
- gimnázium	6,5	5,8	7,0	6,7	7,1	6,9	6,5	7,6
- szakközépiskola	17,3	15,8	18,5	17,2	19,2	18,5	17,2	20,7
- szakmunkás + érettségi	9,1	10,3	8,1	6,7	8,8	7,2	6,5	8,3
- szakmunkás	36,1	48,0	26,2	20,1	29,3	19,2	16,6	23,6
- legfeljebb 8 általános	5,2	7,4	3,4	2,7	3,8	2,4	2,2	2,7
Az anya iskolája								
- egyetem	7,8	2,4	12,3	18,6	9,0	17,6	21,0	11,7
- főiskola	17,8	10,2	24,1	26,4	22,9	27,9	29,1	25,7
- gimnázium	19,3	17,9	20,4	18,6	21,2	19,3	18,6	20,6
- szakközépiskola	16,2	15,4	17,0	15,8	17,6	16,6	15,0	19,3
- szakmunkás + érettségi	7,7	9,5	6,2	5,1	6,8	5,0	4,2	6,5
- szakmunkás	20,1	28,2	13,3	10,3	14,8	9,3	8,4	10,7
- legfeljebb 8 általános	11,2	16,5	6,8	5,3	7,5	4,3	3,6	5,5

Az 1. táblázat 1. oszlopa a széleloszlásokat adja a teljes mintára vonatkozóan, amelyek alapvető viszonyítási pontként szolgálnak. A táblázat 2. és 3. oszlopában a továbbtanulásra nem jelentkezők illetve a jelentkezők szerepelnek. Ez utóbbiak valamivel többen vannak, az érettségizettek közül majd minden második jelentkezett to-

vábbtanulásra, ami komoly ambíciót sejtet. Vannak-e azonban ezen a feltételezett ambíción túlmenően különbségek a két csoport között? A megoszlások e két oszlopban leolvasható különbségeit mint *önszelekciós* hatást értelmezzük. Látható például, hogy a jelentkezők között a nem jelentkezőkhöz képest több mint kétszeres azok aránya, akiknek apja vezető vagy értelmiségi. Ennél kisebb, de jelentős a különbség az anya vezető vagy értelmiségi foglalkozása esetén is. A szülők foglalkozása tekintetében az önálló (vállalkozói, önfoglalkoztatói) státus inkább jelentkezést, a fizikai munkás helyzet inkább nem jelentkezést valószínűsít. Az apa egyetemi diplomája több mint négyszeres, főiskolai diplomája kétszeres, az anya egyetemi diplomája több mint ötszörös, főiskolai diplomája több mint kétszeres arányt képvisel a jelentkezők között, a nem jelentkezőkhöz képest. A legmagasabb kereseti kategória (40 ezer Ft egy főre jutó jövedelem) arányát tekintve is kétszeres a különbség a jelentkezők javára. Az anyagi és kulturális háttér különbségeit kifejező *összevont változók* átlagai szintén a jelentkezők előnyét mutatják, náluk jobb a család tartós fogyasztási cikkekkel való ellátottsága, náluk több a könyvek száma, ők jártak többet különórákra. A jelentkezők háromötöde gimnazista, a nem jelentkezők négyötöde szakközépiskolás. A lányok inkább jelentkeztek továbbtanulásra, mint a fiúk. A magasabb státusú település szintén bátorítólag hatott. De a jelentkezők tanulmányi eredményének átlagai is mintegy egy jeggyel magasabbak a nem jelentkezőkhöz képest.

Az 1. táblázat 4–6. oszlopaiban már csak a jelentkezőkre vonatkozó megoszlások és átlagok szerepelnek alcsoportonként. A különbségek itt már kisebbek, az *önszelekció* döntő lépése annak elhatározása, hogy valaki próbálkozik-e a továbbtanulással vagy sem. Ezen belül már kisebb, de még mindig jelentős a *magyarázó változók* szerepe abban, hogy milyen szinten próbál valaki továbbtanulni. Az adatok alapján az egyetemre jelentkezők társadalmi háttere jobb, mint a főiskolára jelentkezőké. Foglalkozás vonatkozásában inkább az értelmiségi státus differenciál, s kevésbé a vezető beosztás. A fizikai származásúak inkább főiskolára, s nem egyetemre aspirálnak. A szülők iskolai végzettségét tekintve az egyetemi diploma esetében mintegy kétszeres különbségek mutatkoznak az egyetemi jelentkezés javára. A főiskolai diploma ennél sokkal kisebb különbséget mutat. Ha a szülők „csak” érettségizettek vagy még alacsonyabb az iskolai végzettségük, a gyerek inkább „csak” főiskolára jelentkezett. Az egyetemi továbbtanulási tervek velejárója a jobb jövedelmi helyzet is. Az *összevont, képzett anyagi és kulturális háttérváltozók* is magasabb átlagot mutatnak, ha valaki egyetemre adta be a jelentkezési lapját. Az egyetemre jelentkezők 70%-a gimnazista volt, szemben a főiskolára jelentkezők 55%-ával. A nagyobb településen élők inkább jelentkeztek egyetemre, a kisebb településen élők inkább jelentkeztek főiskolára. De az egyetemre jelentkezők tanulmányi átlagai is jobbak, mint a főiskolára jelentkezőké.

Az 1. táblázat 6. oszlopában a „piacképes” intézménybe, szakra jelentkezők szerepelnek, ami lehet egyetem is, főiskola is. Emlékeztetőül: ezt a kört inkább tágan, mint szűken vontuk meg, hiszen az összes jelentkező 35%-a került ide. Nem a szűk üzleti szféráról van tehát szó, hiszen orvosi, jogi, államigazgatási diplomákat is kiemeltünk. A szülők foglalkozása, iskolázottsága szempontjából az egyetemre, illetve a „piacképes” diplomára aspiráló tanulók között nincs lényeges eltérés. Néhány szá-

zalekpontos különbség azért megfigyelhető a „piacképes” kategória javára az önálló foglalkozású családból származó tanulók esetén. A legmagasabb kereseti kategóriába tartozó tanulók viszont felülreprezentáltak a „piacképes” intézménybe jelentkezők között, még az egyetemre készülőkhez képest is. A „piacképes” diplomára pályázók 70%-a gimnáziumban érettségizett, s – érdekes módon – bő 60%-uk lány. A budapesti tanulók nagyobb arányban jelentkeztek „piacképes” intézménybe. A kedvezőbb családi adottságokon túlmenően, a „piacképes” intézménybe, szakra jelentkezők tanulmányi eredményei is jobbak; ez a jelentkezőknek egy olyan csoportja, ahol mind a négy figyelembe vett tantárgyból az átlag 4,0 vagy afelett van.

Az 1. táblázat utolsó két oszlopában a „piacképesnek” minősített intézményekbe jelentkezők szerepelnek egyetemi és főiskolai bontásban. Ez a különbségtétel a jelentkező tanulóknak még ezen a szűkebb, „válogatott” körén belül is jelentős eltérést mutat a származási háttér szempontjából. Az egyetemre jelentkezők szülei között nagyobb arányban vannak vezetők, értelmiségiek, diplomások. Nincs azonban lényeges különbség a családi jövedelem vagy az anyagi helyzet indexe alapján e két csoport között. Az anyagi háttér láthatóan hatott arra, hogy egy tanuló valamely „piacképes” pálya felé irányítsa továbbtanulási terveit, de ezen belül az egyetem vagy főiskola választását már nem befolyásolta. A kulturális index átlagainak különbségei viszont azt mutatják, hogy a „piacképes” egyetemi intézménybe jelentkezők otthonában több a könyv, s ezek a tanulók többet jártak különórákra, mint azok, akik „piacképes” főiskolára jelentkeztek. Mindkét csoport tagjai nagyobb arányban érettségiztek gimnáziumban, s azonos arányban több közöttük a lány. Érdekes, hogy a budapesti tanulók, akik különösen magas arányban jelentkeztek a „piacképes” intézményekbe, szakokra, inkább főiskolára, s nem egyetemre pályáztak. Tanulmányi eredményeiket tekintve az egyetemre készülők átlagai ebben a körben is felülmúlják a főiskolára készülőkét.

A 2. táblázat azokat a tanulókat tartalmazza, akik sikerrel jutottak be valamelyik felsőoktatási intézménybe. Annak értelmében, hogy a szelekciós hatást is számításba vesszük, itt természetesen már csak azok szerepelnek, akik jelentkeztek továbbtanulásra, hiszen ennek az adminisztratív lépésnek a hiányában senki sem lehet a felsőoktatás hallgatója.

Az előzőekben, amikor a jelentkezők és nem jelentkezők összetételét vizsgáltuk, önszelekcióról beszéltünk. A 2. táblázat 1. oszlopában szereplő tanulókat, akik sikerrel jutottak be a felsőoktatásba, az 1. táblázat 3. oszlopában szereplő tanulókkal, a jelentkezőkkel kell összevetnünk, hogy lássuk, mi történt a jelentkezés és sikeres felvételi között. Ezt a lépést, az önszelekciót követően *szelekcióként* értelmezzük, amikor egy felsőoktatási intézmény – felvételi vizsga alapján, vagy anélkül – úgy dönt, hogy egy jelentkezőt felvesz hallgatói közé. Az említett két oszlopban szereplők számát összevetve azt látjuk, hogy a jelentkezők közül majd minden második (46%) bejutott a felsőoktatásba. Ez nagy átlagban kedvező aránynak mondható, miközben a jelentkezőknek felsőoktatási intézménytől függően eltérően éles versenyben kellett sikeresnek bizonyulniuk.

1. TÁBLA

A tanulók jellemzői, 1998. Jelentkezés a felsőoktatásba (folytatás)

A tanuló jellemzői	Összes tanuló	Jelentkezők	Nem Jelentkezők	Jelentkezők			„Piacképes” jelentkezők	
				Egyetemre	Főiskolára	„Piacképes” intézménybe	Egyetemre	Főiskolára
Egy főre jutó jövedelem								
- 40 ezer Ft felett	7,9	5,3	10,0	11,8	9,1	14,9	14,9	14,9
- 25-40 ezer Ft	17,5	15,0	19,7	22,0	18,6	23,2	23,5	22,7
- 15-25 ezer Ft	32,1	30,5	33,5	33,1	33,7	34,1	34,6	33,3
- 8-15 ezer Ft	17,5	40,3	31,6	28,3	33,3	24,5	23,7	25,7
- 8 ezer alatt	7,9	8,8	5,2	4,7	5,4	3,3	3,2	3,5
Anyagi helyzet (z-score)*	0,0	-0,34	0,18	0,25	0,15	0,44	0,44	0,43
Kulturális faktor 1.**	0,0	-0,26	0,22	0,38	0,14	0,39	0,48	0,25
Kulturális faktor 2.***	0,0	-0,10	0,09	0,09	0,08	0,18	0,19	0,18
Középiskola								
- gimnázium	40,8	18,1	59,9	70,4	54,5	70,7	77,7	58,9
- szakközépiskola	59,2	81,9	40,1	29,6	45,5	29,3	22,3	41,1
Nem								
- fiú	44,3	46,6	42,3	46,6	40,1	38,3	38,4	38,1
- lány	55,7	53,4	57,7	53,4	59,9	61,7	61,6	61,9
Lakóhely								
- Budapest	17,1	16,2	17,9	20,3	16,6	22,9	20,8	26,6
- megyeszékhely	24,1	20,5	26,9	29,5	25,6	27,9	30,8	22,9
- város	27,3	26,4	28,2	26,7	28,9	26,4	26,6	26,1
- falu	31,5	36,9	27,1	23,6	28,8	22,8	21,9	24,3
Tanulmányi eredmény								
- matematika	3,2	2,7	3,6	3,8	3,5	4,0	4,2	3,7
- irodalom	3,8	3,3	4,2	4,4	4,1	4,5	4,6	4,2
- történelem	3,7	3,2	4,1	4,3	4,0	4,5	4,6	4,1
- idegen nyelv	3,8	3,3	4,2	4,3	4,1	4,4	4,6	4,2
Esetszám	60 378	27 436	32 942	11 148*	21 685*	11 774	7404**	4361**

* Három tartós fogyasztási cikk (színes televízió, videomagnó, személyi számítógép) alapján.

** Magas a könyvek száma, a tanuló járt nyelvi és egyéb különórákra.

*** Alacsony a könyvek száma, a tanuló járt nyelvi és egyéb különórákra.

+ Az egyetemre vagy főiskolára való jelentkezés besorolása 3 jelentkezés alapján történt. Mivel ez vegyes (egyetemre is, főiskolára is jelentkezett) kategóriát is eredményezett volna, az egyetemi jelentkezések tartalmazzák a mindhárom esetben csak egyetemre jelentkezőket, miközben a főiskolára jelentkezők között vannak olyanok, akik egyetemre (is) jelentkeztek. Információhiány miatt nem lehetett besorolni 109 tanulót.

++ Információhiány miatt nem lehetett besorolni 9 tanulót.

Mi volt a szerepe ebben a figyelembe vett magyarázó változóknak? Az 1. táblázat 3. oszlopában, s a 2. táblázat 1. oszlopában szereplő tanulókat összehasonlítva, azt látjuk, hogy a vezető vagy értelmiségi családból származók aránya néhány százalékponttal magasabb a sikeres felvételizők, mint a jelentkezők esetében. Ugyanez áll a szülők

egyetemi végzettségének arányára is a két csoportban. Az itt tapasztalt néhány százalékos eltérés lényegesen elmarad azoktól a kétszeres – ötszörös különbségektől, amiket a jelentkezők és a nem jelentkezők összevetésekor tapasztaltunk. A szülők foglalkozása illetve iskolázottsága tehát sokkal inkább befolyásolja a jelentkezést, semmint azt, hogy a jelentkező aztán bejut-e a felsőoktatásba. Csekély különbségek mutatkoznak a jövedelem vagy az anyagi helyzet illetve a kulturális háttér indexeinek átlaga terén is. Ennél jelentősebbnek tűnnek viszont az intézményi hatások. A jelentkezők esetében a gimnázium – szakközépiskola arány 60–40 százalék volt, s ez a felvetttek esetében 67–33 százalék a gimnázium javára. A szelekciós folyamat során tehát fokozódik az előny, amit a gimnázium jelent a szakközépiskolával szemben a felsőfokú továbbtanulásban. Ez az eredmény megerősíti azokat a tanulmány elcéljén idézett korábbi kutatásokat, amelyek szerint a középiskolai továbbtanulás iránya az iskolai szelekció legfontosabb fordulópontja. Ismét érdekes a lakóhely szerinti megoszlás, s megint a budapesti tanulók szempontjából. Közöttük többen jelentkeztek továbbtanulásra, de a jelentkezők közül relatíve valamivel kevesebben jutottak be a felsőoktatásba. S végül, ami a tanulmányi eredményeket illeti, a sikeres felvételizők átlagai valamivel magasabbak, mint a jelentkezők átlagai.

A 2. táblázat 2–4. oszlopaiban a sikeres felvételizők alcsoportjai szerepelnek. Az egyetem és a főiskola vonatkozásában, megint „jól működnek” a magyarázó változók, amennyiben az egyetemre sikerrel felvételizők között magasabb a vezető vagy értelmiségi foglalkozású szülők aránya a főiskolára bekerültekhez képest. Különösen nagy, kétszeres különbségek mutatkoznak az egyetemi diplomás apák illetve anyák vonatkozásában az egyetemi – főiskolai felvétel terén. A sikeres felvételizők között a munkás családból jövők, ahol a szülők iskolázottsága alacsonyabb az érettséginél, inkább főiskolára, s nem egyetemre jutottak be. Az egyetemre felvételt nyertek nagyobb arányban jelennek meg a magasabb jövedelmi kategóriákban is, s magasabbak az átlagaik az anyagi helyzet illetve a kulturális háttér indexein is. Az egyetemre felvetttek 77%-a gimnáziumban érettségizett, szemben a főiskolára felvetttek 58%-os arányával. Az egyetemre bejutottak között sokkal kiegyensúlyozottabb a nemek aránya, miközben a főiskolára felvetttek 63%-a lány. Az újdonsült egyetemi hallgatók között több a budapesti is. Ugyanakkor az egyetemre sikerrel bejutottak tanulmányi eredményei is jobbak voltak.

Túl azon, hogy az egyetemre illetve főiskolára bejutottak közötti különbségeket kimutatjuk, ismét érdemes a jelentkezők és a sikerrel bejutók csoportjain belül is összevenni az egyetemre jelentkező, s oda bejutó, valamint a főiskolára jelentkező, s oda bejutó tanulókat. Ez az 1. táblázat 4. oszlopában és a 2. táblázat 2. oszlopában, valamint az 1. táblázat 5. oszlopában, s a 2. táblázat 3. oszlopában szereplő megoszlások és átlagok összehasonlítása. A különbség így megint csak kisebb, az egyetemre felvetttek összetétele származási háttérük szempontjából csak kevéssel jobb az oda jelentkezeteknél, miközben a főiskolára felvetttek összetétele is csak valamivel jobb az oda jelentkezeteknél. Mivel valaki csak oda juthatott be, ahová jelentkezett, ismét azt látjuk, hogy a jelentkezésnél meghozott döntés inkább összefügg a magyarázó változóinkkal, mint a sikeres felvételi. Az intézményi (gimnázium vagy szakközépis-

kola) különbségek, amelyek a jelentkezésnél mutatkoztak, itt is tovább erősödnek a felvételi folyamat második lépésében. A tanulmányi eredmények pedig egyetemi-főiskolai bontásban is jobbak a sikeres felvételizők, mint a jelentkezők csoportjában.

2. TÁBLA

A tanulók jellemzői, 1998. Sikeres felvételi (százalékos megoszlások ill. átlagok)

A tanuló jellemzői	Sikeres felvételizők	Sikeres felvételizők			Sikeres „piacképes” felvételizők	
		Egyetemre	Főiskolára	„Piacképes” intézménybe	Egyetemre	Főiskolára
Az apa foglalkozása						
- vezető	10,3	12,6	8,0	14,1	16,1	11,6
- értelmiségi	28,1	33,2	23,1	34,9	38,2	30,9
- irodai dolgozó	2,5	2,4	2,6	2,1	1,5	2,9
- önálló: alkalmazottal	5,2	5,4	5,0	6,5	6,3	6,7
- önálló: egyedül	15,9	15,3	16,5	17,7	15,8	20,1
- szakképzett m.	34,1	28,4	39,8	22,5	20,0	25,5
- szakképzetlen m.	3,9	2,7	5,0	2,1	2,0	2,3
Az anya foglalkozása						
- vezető	8,2	9,2	7,1	10,6	11,1	9,9
- értelmiségi	50,9	54,9	46,8	56,6	60,2	51,9
- irodai dolgozó	7,9	7,2	8,6	7,2	5,8	8,8
- önálló: alkalmazottal	2,8	3,0	2,7	4,2	3,9	4,6
- önálló: egyedül	7,8	7,9	7,6	8,6	7,6	9,9
- szakképzett m.	16,6	13,4	19,9	10,2	9,1	11,5
- szakképzetlen m.	5,8	4,3	7,4	2,8	2,2	3,5
Az apa iskolája						
- egyetem	21,3	29,1	13,5	31,5	37,8	23,8
- főiskola	18,4	19,9	16,9	21,9	22,0	21,9
- gimnázium	7,0	6,5	7,5	7,0	5,9	8,3
- szakközépiskola	18,8	17,9	19,7	17,8	15,8	20,3
- szakmunkás + érettség	7,6	6,5	8,8	6,0	5,2	6,9
- szakmunkás	23,8	17,7	29,8	14,2	11,7	17,2
- legfeljebb 8 általános	3,1	2,4	3,8	1,6	1,6	1,6
Az anya iskolája						
- egyetem	14,1	19,9	8,5	23,0	28,3	16,6
- főiskola	25,8	28,9	22,5	31,2	33,7	28,3
- gimnázium	20,1	18,5	21,6	16,2	14,1	18,8
- szakközépiskola	17,1	15,7	18,5	15,7	12,4	19,8
- szakmunkás + érettség	5,4	4,3	6,5	3,6	3,1	4,3
- szakmunkás	11,6	8,4	14,7	6,9	5,9	8,2
- legfeljebb 8 általános	6,0	4,3	7,6	3,3	2,7	4,0

2. TÁBLA

A tanulók jellemzői, 1998. Sikeres felvételi (folytatás)

A tanuló jellemzői	Sikeres felvételizők	Sikeres felvételizők			Sikeres „piacképes” felvételizők	
		Egyetemre	Főiskolára	„Piacképes” intézménybe	Egyetemre	Főiskolára
Egy főre jutó jövedelem						
- 40 ezer Ft felett	9,2	10,6	7,7	15,5	13,9	17,5
- 25-40 ezer Ft	19,8	22,2	17,5	25,6	27,0	23,9
- 15-25 ezer Ft	35,5	36,7	34,6	35,7	37,2	33,9
- 8-15 ezer Ft	31,1	26,8	35,2	20,5	19,4	21,9
- 8 ezer alatt	4,3	3,8	4,9	2,6	2,4	2,9
Anyagi helyzet (z-score)*	0,21	0,34	0,09	0,53	0,53	0,54
Kulturális faktor 1.**	0,26	0,39	0,14	0,54	0,67	0,39
Kulturális faktor 2.***	0,11	0,12	0,09	0,22	0,23	0,20
Középiskola						
- gimnázium	67,3	77,1	57,8	79,6	86,6	71,3
- szakközépiskola	32,7	22,9	42,2	20,4	13,4	28,7
Nem						
- fiú	42,2	47,4	37,2	38,1	38,5	37,6
- lány	57,8	52,6	62,8	61,9	61,5	62,4
Lakóhely						
- Budapest	15,7	18,4	13,1	23,1	17,6	29,9
- megyeszékhely	28,9	30,4	27,3	30,7	37,8	22,2
- város	28,9	27,5	30,2	24,9	24,9	24,9
- falu	26,5	23,7	29,3	21,3	19,8	23,0
Tanulmányi eredmény						
- matematika	3,9	4,2	3,7	4,5	4,8	4,2
- irodalom	4,4	4,5	4,2	4,7	4,9	4,5
- történelem	4,3	4,5	4,2	4,7	4,9	4,5
- idegen nyelv	4,4	4,5	4,2	4,7	4,9	4,6
Esetszám	15 260	7425 [†]	7737 [†]	3121	1708	1413

* Három tartós fogyasztási cikk (színes televízió, videomagnó, személyi számítógép) alapján.

** Magas a könyvek száma, a tanuló járt nyelvi és egyéb különórákra.

*** Alacsony a könyvek száma, a tanuló járt nyelvi és egyéb különórákra.

† Nincs információ 98, a felsőoktatásba sikeresen bejutott tanuló esetében arról, hogy milyen intézménybe vették fel őket.

A 2. táblázat 4. oszlopában azok szerepelnek, akik az általunk „piacképesnek” ítélt intézményekbe, szakokra nyertek felvételt. Ezen tanulók között az „átlag” sikeres felvételizőhöz képest magasabb a vezető vagy értelmiségi foglalkozású, illetve egyetemi diplomával rendelkező szülők aránya. A foglalkozási és képzettségbeli különbségnél azonban valamivel még nagyobb az eltérés ennek a csoportnak a javára a legmagasabb jövedelmi kategória esetében. A „piacképes” intézményekbe felvételt nyert

tanulók jövedelmi helyzete, valamint a tartós fogyasztási cikkek alapján közelített anyagi helyzete jobb, mint akár azoké, akik bármely egyetemre, akár azoké, akik bármely főiskolára jutottak be. Ezek a tanulók 80%-ban gimnáziumban érettségiztek, 23%-ban budapestiek, s köztük az összes felvetthez képest magasabb, 62% a lány. A háttér tényezők mellett ugyanakkor tanulmányi eredményeik is valamivel jobbak, mint azoké, akiket más egyetemre vagy főiskolákra vettek fel.

Ha a 1. táblázat 6. oszlopát s a 2. táblázat 4. oszlopát hasonlítjuk össze, vagyis a „piacképes” intézményekbe jelentkezőket és az oda bejutókat, a magyarázó változók az utóbbiak esetében „jobb” megoszlásokat, magasabb foglalkozási státust és iskolázottsági szintet mutatnak. A korábbiakkal ellentétben, amikor a felsőoktatásba való bejutásnál a felvételi szelekció csak kis mértékben járult hozzá az azt megelőző jelentkezési önszelekcióhoz, ebben a szűkebb körben a vezető vagy értelmiségi foglalkozású szülő, az egyetemi diploma mintha még a jelentkezéshez képest is befolyásolná a felvétel sikerességét. Fennáll mindez az anyagi helyzet és a kulturális háttér indexeinek tükrében is. Az intézményi háttér itt is befolyásolta a bejutás sikerét. A jelentkezés esetében 71–29 százalék volt a megoszlás a gimnáziumok javára, a sikeres felvételi esetében ez 80–20 százalékra módosult. Ugyanakkor, mint minden korábbi összevetés esetében, a „piacképes” intézményekbe sikerrel bejutók tanulmányi eredményei is kicsivel jobbak, mint azoké, akik oda jelentkeztek.

Végül a 2. táblázat 5. és 6. oszlopában a „piacképes” intézményekbe, szakokra felvettek szerepelnek egyetemi és főiskolai bontásban. A magyarázó változók megoszlásai ebben a vonatkozásban is jellegzetesen eltérnek, a leendő egyetemi hallgatók között magasabb arányban vannak vezető vagy értelmiségi foglalkozású, illetve egyetemi diplomával rendelkező apák és anyák. Ha a szülők egyedül dolgozó önfoglalkoztatók, vagy munkások, ha az iskolai végzettségük „csak” érettségi vagy annál alacsonyabb, akkor gyermekük inkább egy „piacképesnek” minősített főiskola hallgatója lett. Érdekes módon bizonyos mértékig ezzel ellentétes eredmények adódnak a jövedelem szerinti megoszlás alapján. A legjobb helyzetben lévők (40 ezer Ft feletti egy főre jutó jövedelem) felülreprezentáltak a főiskolára felvettek között, miközben a náluknál rosszabb, (de nem a legrosszabb) jövedelmi helyzetben lévők (15–45 ezer Ft közötti egy főre jutó jövedelem) inkább egyetemi hallgatók lettek. A kulturális háttér összevont változójának átlaga viszont a leendő egyetemisták esetében magasabb, náluk van több könyv a családban, ők jártak több különóra. A „piacképes” egyetemekre bejutók 87%-a gimnáziumban érettségizett, ellentétben a hasonló főiskolákra felvettek 71%-ával. A budapestiek felülreprezentáltak a leendő főiskolai hallgatók között. Tanulmányi eredményeiket tekintve az összes vizsgált tanuló között azok rendelkeznek a legmagasabb átlagokkal, akik „piacképes” egyetemre jutottak be. Mind a négy figyelembe vett tantárgy esetében ennek a csoportnak az átlaga 4,8–4,9-es érték.

Érdeemes összevetni a két táblázat utolsó két oszlopát, hogy itt is lássuk a jelentkezők és a sikeres bejutók közötti különbségeket, egyetemi – főiskolai bontásban. A jelentkezés esetében a számszerű arány az intézménytípusok között 63–37 százalék volt az egyetem javára. A felvettek esetében ugyanez az arány 55–45 százalék az egyetem javára. Eszerint a „piacképes” egyetemre való bejutáshoz több mint négyszeres,

miközben a hasonló főiskolára való bejutáshoz „csak” háromszoros túljelentkezést leküzdve lehetett bekerülni. Mindkét esetben átlag feletti teljesítményről van szó, hiszen a jelentkezők közül átlagban majd minden második tanulót felvettek. Hasonlóan fentebbi megállapításainkhoz, a megfelelő oszlopokban szereplő megoszlások összevetése azt mutatja, hogy a „piacképes” intézményekbe pályázók amúgy is az átlagnál jobb családi háttere még egy kicsit javul, amikor a közülük felvetteket tekintjük. Ismét a vezető vagy értelmiségi foglalkozás, illetve az egyetemi diploma a legfontosabb ismérvek, amelyek mentén a „piacképes” egyetemre bejutók felülmúlták a többi ilyen egyetemre pályázót. Eközben a jövedelem vonatkozásában a legmagasabb kategóriába tartozók a „piacképes” főiskolára való bejutásnál múlták felül a többi ugyanilyen főiskolára jelentkező társukat. Lakóhely vonatkozásában érdekes különbség, hogy a budapestiek a „piacképes” egyetemekre a jelentkezőkhöz képest kisebb arányban, a „piacképes” főiskolákra jelentkezőkhöz képest viszont nagyobb arányban jutottak be. Akár az egyetem, akár a főiskola esetében a gimnáziumban érettségizettek aránya javult a felvettek között a jelentkezőkhöz képest. A felvettek tanulmányi eredményei is jobbak, mint ami a jelentkezők átlagai alapján adódott.

Összefoglalás

Ez a tanulmány a középiskolából a bővülő felsőoktatásba való átmenet folyamatát vizsgálta egy 1998-as – lényegében teljes körűnek tervezett, s a mintacsökkenés ellenére is nagy elemszámú – kutatás adatbázisán. Az 1990-es évek jelentős bővülést hoztak a felsőoktatásba, s ezt a kutatást tekinthetjük egy erre irányuló, az évtized második felét reprezentáló sajátos „mintának”, amely abban az értelemben „véletlen kiválasztású”, hogy a kutatást éppen 1998-ban finanszírozták.

Az itt bemutatott elemzés arra törekedett, hogy árnyaltan vizsgálja a felsőoktatásba való bejutás tényezőit. Ez egyfelől abban nyilvánult meg, hogy időben elválasztottuk egymástól a jelentkezés és a felvételi lépéseit, illetve, hogy térben különválasztottunk különböző felsőoktatási intézményeket, egyetemeket és főiskolákat, „piacképes” diplomát nyújtó intézményeket. A tanulmány olyan elméleti kereteket használt, mint a szelekciós hipotézis, miszerint az időben és a képzési hierarchiában egymásra épülő szelekciós lépéseket tekintve csökkenő a családi háttér hatása; valamint a kalkulációra épülő döntések feltevése, ahol a családi háttér befolyásolja a tanulók továbbtanulásra vonatkozó döntését, ami elsősorban a továbbtanulásra való jelentkezésben nyilvánul meg. Fentebb hivatkozott tanulmányaikban Boudon és Goldthorpe azt feltételezték, hogy a továbbtanulási döntésekre vonatkozó kalkulációban lényeges a család anyagi helyzetének a szerepe. Egy korábbi írásomban (*Róbert 1998*) inkább úgy gondoltam, hogy ez a kalkuláció egy olyan percpációs folyamat, amelyet döntően a család kulturális klímája határoz meg.

Az időbeli szétválasztás jelentős szelekciós hatást mutatott, a származási háttér sokkal inkább differenciálta a jelentkezőket és a nem jelentkezőket, mint a jelentkezőket és a sikeres felvételizőket. A legjelentősebb differenciáló tényezőnek a szülők iskolázottsága tűnt, főleg az egyetemi diploma. A főiskolai diploma „hozama” a gyerek továbbtanulása során alacsonyabb, az érettségéhez van közelebb, ami magasabb igé-

nyek (gyetern, „piacképes” diploma) esetén szintén nem biztos, hogy elegendő. A szülők foglalkozása akkor „ér” valamit, ha ők vezetők vagy értelmiségiek. Az önálló foglalkozási háttér szerepe nem kiemelkedő, pedig arra is lehetőség nyílt, hogy megkülönböztessük az alkalmazottal dolgozókat, s az egyedül lévő önfoglalkoztatókat. A közvélekedéssel összhangban, a jövedelmi és anyagi helyzet számít, főleg ha valaki „piacképes” diplomához szeretné segíteni a gyereket, de semmiképp sem jobban, mint a származás foglalkozási vagy képzettségi komponensei. Igaz, a szülői család anyagi helyzetére vonatkozó méréseink meglehetősen durvák voltak.

A térbeli szétválasztás kapcsán azt feltételeztük, hogy az egyetem – főiskola különbség kevésbé lesz lényeges, szemben a jobb munkaerőpiaci esélyeket kínáló „piacképes” diplomák különválasztásánál. Lehet, hogy ez utóbbi kört végül túl szélesen húztuk meg, hiszen „még” az orvosi, jogi, államigazgatási intézmények is ide kerültek, s nemcsak az üzleti, pénzügyi képzés helyszínei. Mindenesetre az elemzés alapján az egyetem – főiskola különbségtétel változatlanul relevánsnak tűnik a felsőfokú továbbtanulás esélyegyenlőtlenségeinek vizsgálatában. Ugyanakkor éppen a „piacképes” intézményekbe, szakokra való bejutás volt az a terület, ahol a családi háttér a jelentkezés önszelektív hatásához a legtöbbet tette hozzá a folyamat második, felvételi szelektív lépésében.

A felsőoktatás bővülése tény, de ugyanilyen ténynek tűnik az is, hogy a bejutás esélykülönbségei ezzel nem szűntek meg. A jelentkezők illetve a felvettek egyre szűkülő köreit vizsgálva a társadalmi származás egyre kedvezőbbnek tűnt. Eredményeink nem kis része meghökkentően ismerős a korábbi kutatásokból. Miután időbeli összehasonlítás ezúttal nem történt, az esélyegyenlőtlenségek növekedésére vagy csökkenésére vonatkozóan nem akarunk semmilyen kijelentést tenni. Ugyanakkor adataink azt is feltárták, hogy a jelentkezők és a felvettek egyre „elitebb” csoportjainak tanulmányi eredményei is egyre jobbak. A felsőoktatásba, illetve annak jobb intézményeibe sikerrel bejutók tehát megfelelően „legitimáltak” jobb iskolai teljesítményük révén. A csoportátlagok szintjén nem lehetett kimutatni, hogy a jó családi háttérű, de szerény képességű tanulók sikerrel jutottak volna be a felsőoktatásba. Erre vonatkozó gyanú esetleg a legmagasabb kereseti kategória, s a budapesti lakóhely, valamint a „piacképes” főiskolákba való sikeres bejutás összefüggése alapján merülhet fel. Mindez azonban csak olyan többváltozós elemzésekkel lenne tovább vizsgálható, amelyekre ebben az írásban nem volt hely.

Nem vitatható végül az sem, hogy az intézményi hatások jelentősek voltak, a gimnáziumi érettségi nagymértékben kapcsolódott ahhoz, hogy valaki bejusson a felsőoktatásba, illetve ígéretesebb felsőfokú intézmény hallgatója legyen. Ez az intézményi hatás az itt kimutatottnál feltehetően még erősebb, hiszen a kibocsátó középiskolákat részleteiben nem differenciáltuk. Mindez azt mutatja, hogy egy szelektív folyamat utolsó lépését tudtuk csak megfigyelni, amikor már a középiskola megválasztásával nagyon sok minden eldőlt. Az esélyegyenlőtlenségek további kutatásainak függő változója a középiskolák differenciált csoportja kell legyen, mivel a kérdés az, ki jut be a jobb középiskolákba?

RÓBERT PÉTER

IRODALOM

- ALWIN, D. F. & ARLAND THORNTON (1984) Family Origins and the Schooling Process: Early versus Late Influence of the Parental Characteristics. *American Sociological Review*, Vol.49.
- ANDORKA RUDOLF & ALBERT SIMKUS (1983) Az iskolai végzettség és a szülői család társadalmi helyzete. *Statistikai Szemle*, No. 6.
- BOUDON, RAYMOND (1974) *Education, Opportunity and Social Inequality: Changing Prospects in Western Society*. New York, Wiley.
- BOURDIEU, PIERRE & JEAN-CLAUDE PASSERON (1969) Az örökösök - A főiskolások és a kultúra. In: HUSZÁR TIBOR és SÜKÖSD MIHÁLY (eds) *Ifjúság-szociológia*. Budapest, KJK.
- BOURDIEU, PIERRE & JEAN-CLAUDE PASSERON (1971) Egy illúzió vizsgálata. In: Ferge Zsuzsa (ed) *A francia szociológia*. Budapest, KJK.
- BREEN, RICHARD & JOHN GOLDTHORPE (1997) Explaining Educational Differentials. Towards a Formal Rational Action Theory. *Rationality and Society*, Vol.9.
- BUKODI ERZSÉBET (1995) *Az iskolázottsági esélyek alakulása. Társadalomstatistikai Füzetek*. No. 9. szám. Budapest, Központi Statisztikai Hivatal.
- BUKODI ERZSÉBET (1998) Nőttek-e az iskolázottsági esélyegyenlőtlenségek? *Századvég*, No. 9.
- BUKODI ERZSÉBET (1999) Educational Choices in Hungary. *Hungarian Statistical Review*, Special English Number.
- CSÁKÓ MIHÁLY (et al) (1998) *A felsőfokú továbbtanulás meghatározói 1998-ban*. (Zárótanulmány a Magyar Soros Alapítvány Felsőoktatási Szakkuratóriumának megrendelésére.) Budapest, ELTE Szociológiai és Szociálpolitikai Intézet.
- DI MAGGIO, PAUL (1982) Cultural Capital and School Success: The Impact of Status Cultural Participation on the Grades of U.S. High School Students. *American Sociological Review*, Vol. 47.
- FERGE ZSUZSA (1980) A társadalmi struktúra és az iskolarendszer közötti néhány összefüggés. In: FERGE ZSUZSA: *Társadalompolitikai tanulmányok*. Budapest, Gondolat.
- FÉNYES HAJNALKA & VEDRES EMESE (1999) Döntés preferálással. Felvételi vizsgák a felsőoktatásban 1967 és 1989 között Magyarországon. *Szociológiai Szemle*, No. 2.
- GAZSÓ FERENC (1971) *Mobilitás és iskola*. Budapest, Társadalomtudományi Intézet.
- GAZSÓ FERENC (1997) A társadalmi folyamatok és az oktatási rendszer. *Századvég*, No. 7.
- GOLDTHORPE, JOHN (1996) Class analysis and the reorientation of class theory: the case of persisting differentials in educational attainment. *British Journal of Sociology*, Vol. 47.
- KÖNIG, WOLFGANG & WALTER MÜLLER (1986) Educational Systems and Labour Market as Determinants of Worklife Mobility in France and West Germany: A Comparison of Men's Career Mobility, 1965-70. *European Sociological Review*, Vol. 2.
- LADÁNYI JÁNOS (1994) *Rétegződés és szelekció a felsőoktatásban*. Budapest, Educatio Kiadó.
- LIPSET, SEYMOUR MARTIN & HANS L. ZETTERBERG (1970) A Theory of Social Mobility. In: MELVIN M. TUMIN (ed) *Readings on Social Stratification*. New Jersey, Prentice Hall Inc.
- MARE, ROBERT D. (1981) Change and Stability in Educational Stratification. *American Sociological Review*, Vol. 46.
- MÜLLER, WALTER & WOLFGANG KARLE (1993) Social Selection in Educational Systems in Europe. *European Sociological Review*, Vol. 9.
- RÓBERT PÉTER (1991) Egyenlőtlen esélyek az iskolai képzésben. Az iskolázottsági esélyek változása az 1980-as évek végéig. *Szociológiai Szemle*, No. 1.
- RÓBERT PÉTER (1998) Hipotézisek az oktatás és a társadalmi mobilitás összefüggéseiről. *Századvég*, No. 8.
- SZELÉNYI SZONJA & KAREN E. ASCHIAFFENBURG (1993) Volt-e a szocialista reformoknak eredménye? Osztálykülönbségek az iskolai végzettségben Magyarországon. *Szociológiai Szemle*, No. 2.
- SZÉKELYI MÁRIA (et al) (1998) *Válaszítón a magyar oktatási rendszer*. Budapest, Új Mandátum.